

17. Черкасова Е. Т. Опыт лингвистической интерпретации тропов (Метафора) // Вопросы языкознания. – 1968. – № 2. – С. 28-38.

18. Goatly A. The Language of Metaphors. – London and New York: Routledge, 1997. – 360 p.

СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980. – Т. I-XI.

The article is devoted to the investigation of noun metaphors and their components – dendronyms and words from LSC “Material products of human activity”. The semantic characteristics of dendritic plants as a component of fiction metaphors are analysed on the basis of the original Ukrainian poetry of the 1st part of the 20th century.

Key words: noun metaphor, dendronym, semantics, figurative meaning, poetic context.

Т.П. Павлюк

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ПОРІВНЯНЬ З СУБ'ЄКТОМ ДУША В ПОЕТИЧНОМУ ТЕКСТІ

У статті проаналізовано концептуалізацію семантичної структури порівнянь з суб'єктом *душа* на матеріалі українського поетичного тексту. Докладно розглянуто механізми кодування когнітивної інформації концепту у порівняльній конструкції.

Ключові слова: порівняння, концепт, концептуалізація, когнітивна ознака.

Порівняння як категорія мовної системи здавна привертала увагу українських вчених. Так, предметом мовознавчих досліджень стали такі аспекти порівняльних синтаксем і речень, як формально-граматичний (І.К.Кучеренко), структурно-семантичний (М.І.Вихристюк, М.С.Заборна, Л.В.Прокопчук), функціонально-семантичний (Н.П.Шаповалова) та стилістичний (Г.Я.Довженко, Л.В.Голоюх).

Проте з становленням нових напрямків розвитку лінгвістичної науки, таких, як когнітивний, відкриваються інші обрії для дослідження механізмів людської свідомості, що кодовані і реалізовані в мові. Окрім вивчення різноманітності структури, граматичних значень порівнянь, на особливу увагу заслуговує специфіка реалізації компаративного змісту, яка може бути представлена у руслі концептуалізації семантичного наповнення порівнянь. Важлива роль порівняльних конструкцій у пізнавальній діяльності людини зумовила той факт, що вони завжди є носієм певної когнітивної ознаки, яка притаманна таким ментальним, базовим утворенням людського мислення, як концепти.

Термін «порівняння» розуміємо, за І.К.Кучеренко, С.М.Рошко, як «мовну конструкцію, що реалізує пізнавальний акт» внаслідок поєднання чотирьох складників: предмета (суб'єкта) порівняння, образу (об'єкта) порівняння, основи порівняння, показника порівняльних відношень (засобів мовного оформлення порівняльної семантики) і розглядаємо як синонім до понять «порівняльна конструкція», «порівняльний зворот» [3, 11].

У статті пропонується аналіз семантичного наповнення порівнянь з урахуванням когнітивної картини світу – стереотипів свідомості, що задані культурою. Це можливо здійснити, виходячи з розуміння того, що інформаційний мінімум концептуалізується свідомістю і вербально об'єктивується. Поняття концептуалізації З.Д. Попова і І.О.Стернін розглядають як «процес формування концептів у свідомості, осмислення нової інформації, що зумовлює утворення концепту» [5, 121]. Автори наголошують на тому, що концептуалізація інформації відбувається вербально із залученням сенсо-моторного досвіду, наочності, адже тільки у такому сполученні різних видів сприйняття у свідомості людини формується повноцінний концепт. Вагомою виявляється образна основа концепту (що, зокрема, і представлено у порівняльній конструкції), яка завжди має індивідуально-перцептивний характер, оскільки формується на базі особистого почуттєвого досвіду людини [5, 123]. Ж.Краснобаєва-Чорна розуміє концептуалізацію як процедуру «уведення онтологічних уявлень до накопиченого масиву емпіричних даних [...] схема зв'язків та понять, які відображають можливі тенденції зміни референційного поля, об'єктів, що дає можливість продукувати гіпотези стосовно їхньої природи та характеру взаємозв'язків; спосіб організації мисленнєвої роботи, що дозволяє рухатися від матеріалу та первинних теоретичних концептів до більш абстрактних конструкцій, які гіпотетично відображають бачення досліджуваного сегмента реальності, покладеного в основу побудови картини світу» [4, 30].

Термін «концепт» розглядаємо, за В.Л.Іващенко, у світлі лінгво-логіко-філософського, психолінгвістичного, лінгвокультурологічного напрямів його розуміння, і у зв'язку з цим послуговуватимемось поняттями «ментально-мовна структура концепту» та «змістова (ціннісно-смістова) структура концепту». За визначенням В.Л.Іващенко, ментально-мовна структура концепту «інтегрує в собі не лише словесно-логічне, а й наочно-образне мислення, сенсорний, моторний, емоційний досвід тощо» [2, 269]; змістова структура концепту – «фрагментарна цілісність елементарних смислів, що їх породжують ті чи інші ментально-мовні образи» [Там само].

Дослідження процесу концептуалізації семантичної структури порівняння здійснено на матеріалі порівняльних конструкцій, суб'єктом і об'єктом яких є *душа* людини.

Порівняння – це один із засобів пізнання світу, це акт думки, який полягає в зіставленні об'єктів для встановлення їх відношень, найважливішим з яких є відношення тотожності (рівності) й відмінності. Здатність людського мислення зіставляти, порівнювати явища об'єктивної дійсності отримує свою реалізацію в мові. На здатності слова сполучати в одне ціле ознаки предметів і різних явищ зауважував ще О.А.Потебня: «Ми не можемо собі уявити первісного речення інакше, як у вигляді виразного для того, хто говорить, *порівняння* двох чуттєвих образів, які самостійно склалися [...]» (виділено нами – П.Т.) [1, 34]. Отже, порівняння, з одного боку – засіб пізнання світу, зіставлення об'єктів з метою виявлення рис схожості або відмінності між ними (чи того й іншого разом), з іншого – його результат, оформлений у вигляді компонентів тексту. Концепт як ментальна одиниця може бути описаний шляхом аналізу засобів його мовної об'єктивації [5, 66]. У нашому випадку цими засобами виступають порівняльні конструкції, які репрезентують певну когнітивну ознаку, притаманну концепту і тим самим поповнюють його номінативне поле. Безумовно, для того, щоб відновити структуру концепту, потрібно дослідити весь мовний корпус, у якому він репрезентований. Звернення до порівняльних конструкцій надасть можливість з'ясувати, які найтипівіші когнітивні ознаки концептів є частотними при кодуванні у мовних одиницях.

Аналіз функціонування лексеми *душа* в текстах української мови в різні періоди її розвитку показує, що вона із давніх-давен належить до широковживаних. *Душа* як вузол схрещення всіх зовнішніх та внутрішніх біо-ідео-соціопроектів, що забезпечує певне сприйняття матеріального та уявного світів, є осердяем всіх мисленневих процесів та переживань людини, проте з ними не ототожнюється.

Тлумачний словник дає таке визначення поняттю *душа*: 1. Психічний стан, загальне внутрішнє спрямування; свідомість. 2. За релігійними віруваннями – безсмертна, нематеріальна основа в людині, що відрізняє її від тварини. 3. Сукупність рис, якостей, властивих певній особі. 4. Про людину (при визначенні кількості). 5. Основа, суть чогось [10, 275]. Дослідження, яке здійснила М.Скаб, дозволяє стверджувати, що найстійкішими, найактивнішими протягом усіх століть виявилися два значення цього слова – «безсмертна нематеріальна основа в людині», та «людина» [7, 89].

Для побудови номінативного поля концепту *Душа* ми зосередились на порівняльних конструкціях з прямою номінацією концепту, що дозволило нам з'ясувати ядро номінативного поля. Наведемо приклади, що номінують цей концепт і його окремі ознаки: *душа ласкава, наче озеро* (В.Стус), *це людська душа дрижить, як море* (В.Стус), *неначе стріли, випущені в безліт...так душі наші* (В.Стус), *душа одлегла, розносячись, наче рвана хмара* (В.Стус), *ті душі чорним дьогтем аж ляцять* (В.Стус), *ті душі, наче вивітрені гори* (В.Стус), *відбігли, наче пси...повицхли душі голі* (В.Стус), *дерева, наче душі – темні й голі, смуток у душу, мов мед у соти* (С.Жадан), *як художину, душу не гайтуй* (В.Герасим'юк), *душу примітивну, як метелиця, білу й зрозумілу, наче сніг* (В.Симоненко), *душі вернулась половина, як блудний син* (С.Кочерга), *душа, неначе свічка на столі, стоїть в промінні, ангелів вино невидиме давно, як сльози на ріці, як мертві душі наші* (Н.Білоцерківець,); *вхідні двері – навстіж, наче душа* (О.Ірванець,); *видає душу, закрутить, як аркуш паперу* (О.Забужко), *він душі людські до лиця підносив, за шкірку взявши, ніби кошенят* (Ю.Бедрик) та ін.

Аналіз семантики порівняльних конструкцій поетичного тексту дозволяє виявити низку ознак, які характеризують душу як явище матеріального світу:

- має рідинний склад (*душа – озеро, душа – море, душа – хмара, душа – дьоготь, душі – сльози, душі – вино*);
- може бути ласкавою (*душа ласкава, наче озеро*);
- може бути спустошеною, знівченою (*душа одлегла, розносячись, наче рвана хмара; ті душі, наче вивітрені гори*);

- може не мати фізичного прояву (*ангелів вино невидиме давно, як сльози на ріці, як мертві душі наші*);
- є об'єктом дії (*неначе стріли, випущені в безліт...так душі наші; смуток у душу, мов мед у соти; видує душу, закрутить, як аркуш паперу*).

Перцептивний образ концепту *Душа* представлений сукупністю уявлень органів чуття: зоровий образ (11 – 78%): *неначе стріли, випущені в безліт...так душі наші; душа одлегла, розносячись, наче рвана хмара; ті душі, наче вивітрені гори; відбігли, наче пси...повищухли душі голі; дерева, наче душі – темні й голі; смуток у душу, мов мед у соти; душа, неначе свічка на столі, стоїть в промінні; ангелів вино невидиме давно, як сльози на ріці, як мертві душі наші; вхідні двері – навстіж, наче душа; видує душу, закрутить, як аркуш паперу; він душі людські до лиця підносив, За шкірку взявши, ніби кошенят; тактильний (1 – 7%): *Душа ласкава, наче озеро; звуковий (1 – 7%): *Ті душі чорним дьогтем аж ляцять*. Когнітивний образ являє собою уподібнення душі явищам природи (85%) та артефактам культури (14%).**

Отже, ядро концепту *Душа*, яке можна вичленувати з семантичної структури порівнянь, містить яскравий образний компонент – рідинність (42%). Звідси і головна когнітивна ознака *Душі* – поліморфність, що дозволяє їй приймати в уявленні мовців різні концептуальні вияви – від свічки до пса. Порівняння душі з водними масами цілком відповідає загальнолюдській тенденції, якій притаманне розуміння душі як оази людського єства. У цьому значенні конотативно прочитуються усі характеристики, які можуть супроводжувати концепт *Душі*: душа, як вода (озеро), може «застоятися»; як вода, може відновлюватись, пересихати, її може «штормити» (море) тощо. Так само, підтекстово прочитуються і кольори, у яких мовці бачать душу – синій (озеро, море), чорний і білий кольори (дьоготь, свічка, аркуш паперу), червоний (вино), коли ознака компаратора (дьогтю, свічки, аркуша) переноситься на суб'єкт порівняння (душу).

Досліджувані порівняльні конструкції також дають можливість визначити інформаційний зміст концепту, який створюється когнітивними ознаками, що характеризують сутність та диференційні складові елементи концепту. Цей зміст збігається з першим визначенням поняття «душа» Тлумачного словника української мови – «психічний стан, загальне внутрішнє спрямування» [10, 275], проте не ототожнений зі свідомістю. Порівнюючи душу, мовці відсторонюються від неї, осмислюють та усвідомлюють її, що свідчить про наявність ментальних процесів, які душі не належать, і власне підтверджує нашу тезу про розмежування понять свідомості і душі у сприйнятті авторів.

Дібраний матеріал компаративних конструкцій було опрацьовано на предмет граматичної структури. Так, морфологічне вираження категорії числа суб'єкта порівняння *душа* нерівномірно поділяється на дві групи. Першу (35%) складають множинні значення душі, які використані авторами для передання значення «спільності з іншими індивідуумами»: *неначе стріли, випущені в безліт...так душі наші; ті душі, наче вивітрені гори; ангелів вино невидиме давно, як сльози на ріці, як мертві душі наші; відбігли, наче пси...повищухли душі голі; він душі людські до лиця підносив, за шкірку взявши, ніби кошенят*. Другу (64%) – одиничні значення, що, власне, характеризують стан душі конкретного мовця: *душа ласкава, наче озеро; це людська душа дрижить, як море; душа одлегла, розносячись, наче рвана хмара; смуток у душу, мов мед у соти; душа, неначе свічка на столі, стоїть в промінні; вхідні двері – навстіж, наче душа; видує душу, закрутить, як аркуш паперу*. Цей поділ дозволяє виявити таку класифікаційну ознаку, як належність до ментальної площини «своя», «наша», що підтверджено наявністю присвійних займенників.

Предикативні (*дрижить, повищухли, ляцять, розносячись, відбігли*) та ад'єктивні ознаки, використані у сполученні з підметом *душа* містять семантику руйнації і спустошення, що яскраво служать для вираження нездорового стану душі, її поневолення і, врешті, позбавлення ознак суб'єкта дії на противагу актуальному значенню «об'єкт дії».

Семантика порівняльних конструкцій з суб'єктом порівняння *душа*, яка виражає образне та інформаційне поле зазначеного концепту, може бути інтерпретована за такими зонами: зона оцінки, енциклопедична зона, утилітарна, регулятивна, соціально-культурна, пареміологічна (Попова З.Д., Стернін І.А.). Незважаючи на те, що проаналізовані одиниці дають багатий матеріал для аналізу, його недостатньо, щоб заповнити усі виявлені інтерпретаційні зони, що пояснюється вибірковістю концептуалізації певних когнітивних ознак. Так, зона оцінки (об'єднує когнітивні ознаки, що виражають загальну оцінку, естетичну, емоційну, інтелектуальну) найбільше зазначена у атрибутивних характеристиках денотату *душа*: *ласкава, одлегла, рвана, вивітрені, темні, голі, отерпліх, мертві, безмежну, молодісінька, набрякла*. Очевидно, що мовці ставляться до об'єкта пізнання з ніжністю та співчуттям. Проведений Ю.С.Степановим етимологічний аналіз слова «душа»

[8, 570], дозволив виділити сутнісну схожість двох близьких концептів «дух» і «душа», різниця між якими полягає у сутності чоловічого та жіночого роду та статі. За К.Г.Юнгом, вони є глибинними концептами свідомості, архетипами, що проявляються у підсвідомості чоловіків як певна жіноча суть, і у жінок, навпаки, як певна чоловіча суть. Зважаючи на вищезазначене, а також на те, що об'єкти порівняння концепту ліричні (*море, соти, вивітрені гори, рвана хмара*), можемо стверджувати, що розуміння мовцями концепту *душа* полягає у характеристиці власного психічного стану з відчутним сентиментальним самоозначенням, що зумовлюється жіночим родом денотата.

Енциклопедична зона (об'єднує когнітивні ознаки, що характеризують ознаки концепту, які вимагають знайомства з ними на основі досвіду, взаємодії з денотатом концепту) містить такі характеристики: душа є вмістилищем для чогось, може бути відкрита до чогось, душа страждає, може бути чутлива, може нічого не відчувати.

Утилітарна, регулятивна, соціально-культурна та пареміологічна зони відсутні.

Отже, аналіз порівняльних конструкцій поетичного тексту дозволили сформулювати таку макроструктуру концепту *душа*: 1) образний компонент – 42%: різнокольоровий, природний, предметний; 2) інформаційний зміст – 35%: *душа* має значення «психічний стан, загальне внутрішнє спрямування», не тотожна свідомості; 3) інтерпретаційне поле – 78%: зона оцінки: сприймається мовцями позитивно (зі співчуттям), енциклопедична зона: є вмістилищем для чогось, страждає; утилітарна, регулятивна, соціально-культурна та пареміологічна зони не представлені.

Тож можна дійти висновку, що феномен *Душі* концептуалізується українською поетичною свідомістю здебільшого образно, шляхом асоціативного сприйняття об'єкта; першопричина, походження *Душі* залишаються на периферії когнітивної свідомості. Інтерпретація результатів семантико-когнітивного дослідження порівняльних конструкцій свідчить, що у структурі концепту можуть бути досить яскравими суперечливі когнітивні ознаки, пор. – *ті душі чорним дьогтем аж ляцать; видує душу, закрутить, як аркуш паперу* (білий колір); *душу примітивну, як метелиця, білу й зрозумілу, наче сніг*. Це, за твердженням З.Д.Попової, є «одним з суттєвих доказів принципової відмінності між концептом та значенням слова – в останньому суперечливі ознаки виключені» [5, 124]. Найактуальнішою для *Душі* у порівняльних конструкціях виявилась когнітивна ознака страждання (50% від загального числа порівнянь).

ЛІТЕРАТУРА

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. / За ред. Марії Зубрицької, 2-е вид, доповнене. – Львів: Літопис, 2001. – 832 с.
2. Іващенко В.Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): Монографія. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
3. Кучеренко І.К. Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К.: Вид-во Київ. університету, 1959. – 106с.
4. Краснобаєва-Чорна Ж. Концепт, концептуалізація та концептуальна система: логіко-філософський вектор / Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. т.11 – Донецьк: Український культурологічний центр. – 2006. – 252 с.
5. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А.Стернин. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с.
6. Рошко С.М. Формально-граматична та функціонально-семантична структура порівняльних синтаксем і підрядних речень у сучасній українській мові: Автореф. дис...– Ужгород, 2001. – С.4-5.
7. Скаб М. Динаміка семантики концепту ДУША в українській мові / Українська мова. – № 3. – 2007. – С.80-89.
8. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: Опыт исслед. - М.: Школа «Языки рус. Культуры», 1997. - 824 с.: ил. - Указ.: с. 776-824.
9. Сучасна українська література кінця ХІХ ст.– початку ХХІ ст.: [Для ст. шк. віку]: / Упорядкув. Текстів, передм., підготовка навч.-метод. матеріалів І.В.Андрусика. – К.: Школа, 2006. – 464 с.
10. Тлумачний словник української мови: Понад 12500 статей (близько 40 000 слів) / За ред. д-ра філологічних наук, проф. В.С. Калашника. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х.: Прапор, 2004. – 992 с.

In the article conceptualization of semantic structure of comparative construction with the subject *the soul* is analyzed on material of the Ukrainian poetic text. The mechanisms of the cognitive information code of concepts are thoroughly considered in a comparative construction.

Key words: comparative construction, conceptualization, concept, cognitive sign.